

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılmasında oxu materiallarından istifadə

*Fəridə Səfəraliyeva*¹

XÜLASƏ

Nitq vərdişlərinə yiyələnmək üçün zəruri lüğət ehtiyatına malik olmaq ilkin və əsas şərtidir. Bu sahədəki işlər – dil ehtiyatının zənginləşdirilməsi, danışarkən ədəbi tələffüz qaydalarının gözlənilməsi, düzgün cümlə qurma bacarıqları və rabitəli nitqin inkişafı hər bir dərslə prosesində özünü büruzə verir. Sinfin ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi məktəblilərin digər fənlərin məzmununu dərinlən mənimsəməsini təmin edir, onların təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini formalaşdırır. Nitq vərdişlərinə yiyələnməyin əsas şərtlərindən biri lüğət ehtiyatının zənginliyidir. Müəllim şagirdlərin söz ehtiyatını genişləndirmək məqsədilə onları dilimizin lüğət zənginliyi haqqında məlumatlandırmalıdır. Bəllidir ki, oxu əsas tədris fənnidir. Onun vasitəsilə şagirdlərdə vətənpərvərlik hissləri tərbiyə olunur, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılanır. Sözsüz ki, oxunun əsasını bədii əsərlər təşkil edir. Bədii əsərlər məzmunla formanın vəhdəti əsasında yaranır. Bədii obrazların və əsərlərin dərinlən qavranılması üçün onların ideya məzmunu ilə yanaşı, bədii forması da anlaşılmalıdır. Bəzi ibtidai sinif müəllimləri tədris prosesində lüğət üzrə işi yalnız oxu dərslərində həyata keçirirlər. Bəzən müəllim lüğət üzrə işin aparılmasını düzgün planlaşdırma bilmir, nəticədə, siniflər arasında əlaqə unudulur.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbi tələffüz, lüğət ehtiyatı, ibtidai sinif

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 23.05.2025

Qəbul edilib: 16.08.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759> | f.safaraliyeva@mail.ru

The Use of Reading Materials in Increasing the Vocabulary of Students

Farida Safaraliyeva¹

ABSTRACT

Having the necessary vocabulary is the first and main condition for mastering speech skills. Work in this area enriching the language reserve, observing the rules of literary pronunciation when speaking, and developing the skills of correct sentence construction and coherent speech - manifests itself in every lesson. Raising the general level of the class ensures that schoolchildren deeply master the content of other subjects, forms their initiative and creative abilities. One of the main conditions for mastering speech skills is the richness of the vocabulary. In order to enrich the students' vocabulary reserve, the teacher should inform them about the richness of the vocabulary of our language. We know that reading is the main subject of education. Through it, patriotic feelings are brought up in students, positive moral qualities are instilled. Of course, the basis of reading is literary works. Literary works are created on the basis of the unity of content and form. In order to deeply perceive artistic images and works, their artistic form must be understood along with their ideological content. Some elementary school teachers only implement vocabulary work in reading lessons. Sometimes, teachers fail to plan vocabulary work properly, resulting in the loss of connections between classes.

KEYWORDS

literary pronunciation, vocabulary, primary school

ARTICLE HISTORY

Received: 23.05.2025

Accepted: 16.08.2025

¹ Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759> | f.safaraliyeva@mail.ru

Giriş

Müasir dövrdə oxu və yazı təlimi məktəb qarşısında duran həm tərbiyəvi, həm də təhsil vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə həlli istiqamətində qurulmalıdır. Hər bir dərstdə şagirdlərin idrak fəallığı, nitqinin inkişafı ön plana çəkilir, tədris materialının şüurlu mənimsənilməsi təmin olunur.

Təhsil dedikdə, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlər nəzərdə tutulur. Elmi əsaslarla qurulan təlim öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir, şagirdlərə dərin biliklər verərək onlarda zəruri bacarıq və vərdişlər formalaşdırır, eyni zamanda onların ümumi inkişafını təmin edir. Bunun üçün, ilk növbədə, biliklərin verilmə vasitələri müəyyənləşdirilməlidir. Bu vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Tədris materialının məzmunu.
2. Məzmunu uyğun seçilən əyani və texniki vəsaitlər, didaktik materiallar.
3. Məzmunu uyğun seçilən üsul və metodlar (xatırladaq ki, biliklərin verilməsində priyom və metodlar da vasitə rolunu oynaya bilər).

Əgər oxu dərslərində müəllim uyğun üsul və vasitələr seçərsə, tədris materialını şagirdlərə yüksək səviyyədə mənimsətməmiş olar. Müəllim müxtəlif janrlardan olan bədii əsərləri tədris edərkən mütləq söz boğçasından istifadə etməli, şagirdlərin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözləri fəal lüğət fonduna gətirməlidir. Məqalədə araşdırma məhz bu istiqamətdə aparılmışdır.

Bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, uşaqlar üçün yazılmış və toplanmış sağlam ruhlu, məzmunlu xalq ədəbiyyatı nümunələri mühüm tərbiyə vasitəsidir. Çünki burada nitq, oxu, yazı təlimi asanlıqla öyrədilir. Uşaq ədəbiyyatı və onun ibtidai siniflərdə tədrisi problemi ilə bağlı ilk elmi mülahizələr hələ XX əsrin əvvəllərində irəli sürülmüş, sonrakı illərdə də bu məsələ alimlərin və metodist müəllimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur (Səfəraliyeva, 2015, s. 9).

Tədqiqatın məqsədi

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün sisteməlik iş aparılmalı, dərslərdəki çətin sözlər əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Məqsəd şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək və onlara fikirlərini rəhbərli şəkildə ifadə etməyi öyrətməkdir. Həm oxu, həm də dil dərslərində aparılan lüğət işləri şagirdlərin söz ehtiyatını artırır. Bu zaman müəllim həm dilin zəngin fonetik imkanlarını aydınlaşdırmalı, həm də sintaktik vasitələrini şagirdlərə izah etməlidir.

Metodlar

Hazırda ibtidai sinif müəllimləri oxu zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edərək dərslərində öyrədici mühit yaradırlar.

1. *Seçmə oxu* prosesi mətnin məqsədli şəkildə sürətlə nəzərdən keçirilməsi prosesisidir.

2. *Qeydlər aparmaqla oxu* prosesi şagirdlərin fəallığını artırmaq, onlar üçün vacib olan məlumat, fikir və hadisələri yadda saxlamağa imkan yaratmaq məqsədi daşıyır.

3. *Təxmin edərək (proqnozlaşdırılmış) oxu* prosesi şagirdlərin fəallığını artırmaq, mətndə olan hiss, düşüncə və hadisələrlə bağlı onlarda maraq oyatmaq məqsədi daşıyır. Mətni davam etdirməyə imkan verəcək söz və ifadələr şagirdlərə izah edilir.

4. *Rollu oxu* prosesi şagirdlərə mətnin quruluşunu, dilini, mətndəki obraz və personajların xarakterlərini anlamağa kömək edir. Eyni zamanda bu oxu növü şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığını inkişaf etdirir.

Pedaqoq Nəbat Cəfərova yazır ki, əzbər öyrənmə metodu ilə şagirdlərin yaddaşını gücləndirmək, mətnlərdəki cümlə quruluşlarını, lüğət tərkibini mənimsəyərək ana dilindən düzgün və səlis şəkildə istifadə etmələrinə nail olmaq mümkündür. Şagirdləri maraqlandıran şeyir və mətn hissələri əzbərlənir, sinifdaxili və ya sinifdən xaric fəaliyyətlərdə təqdim olunur. Əzbərləmə şagirdlərin söz ehtiyatlarını zənginləşdirir, ədəbi tələffüz normalarına yiyələnmələrini, ana dilinin qayda-qanunlarına uyğun cümlə qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir (Cəfərova, 2023, s. 52).

Yalnız bir metod əsasında təşkil olunan dərsi keyfiyyətli dərslər adlandırmaq bilmərik. Hər bir dərslə bütün təlim metodları olmasa da, bir neçə metod qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunmalıdır. Bu sistem daxilində metodlardan biri başqalarına nisbətən daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir və aparıcı mövqe tutur. Digər metodlar isə köməkçi rolunu oynayır.

Nəticələr

İbtidai siniflərdə fənləri bir-birindən ayrı şəkildə tədris etmək mümkün deyil. Azərbaycan dilində nitq inkişafına üstünlük verildiyi üçün oxu ilə bu fənn arasında inteqrasiyaya yol açılır.

ABŞ-nin Atlanta Universitetinin alimləri uşaqlara daha çox bədii ədəbiyyat oxumağı tövsiyə edirlər. Alimlər apardıqları tədqiqatlar nəticəsində müəyyən ediblər ki, bədii ədəbiyyata dair kitabların müəllimi insan beyninə müsbət təsir göstərir. Tədqiqatçılar 21 könüllüyə hər gün Robert Harrisin real hadisələr əsasında yazılmış “Pompey” romanından 30 səhifə oxumağı təklif ediblər. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilib ki, beynin sol yarımkürəsində aktivləşmə müşahidə olunmuş və bu proses sonrakı mərhələlərdə də davam etmişdir.

Bu gün ibtidai sinif şagirdlərində kitaba maraq hissini oyatmaq olduqca önəmlidir. Tədris prosesində hər hansı mətni oxuduqdan sonra müəllim şagirdlərə hekayə xəritəsi və ya plan qurmağı tapşırır; sinfin 70 faizi bunun öhdəsindən gəlir. Lakin qalan şagirdlərdə şüurlu oxu lazımi səviyyədə formalaşmır. Uşaq sürətlə, səhsiz oxuya bilir və kitab onun əqli, əxlaqi və estetik inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Şüurlu oxu şagirddə sözün mənasına və incə çalarlarına həssas yanaşma keyfiyyətini aşılayır. Orta məktəbdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır: lüğətin genişləndirilməsi,

dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması və lüğətimizin təmizliyi üzrə aparılan işlər. Bir çox hallarda şagirdlərin nitq mədəniyyəti onların dilimizin leksik zənginliklərinə yiyələnmələrindən, şəxsi lüğət ehtiyatının həcm və keyfiyyətindən asılı olur.

Dilin elə bir sahəsi yoxdur ki, sözlə bağlı olmasın. Söz üzərində işi düzgün və səmərəli təşkil etmək üçün onun xarakteristikasını bilmək lazımdır. Professor Yəhya Kərimov yazır ki, “sözün səslərdən ibarət olması onu fonetika ilə, varlığın hər hansı hadisəsini, əşyasını adlandırması, başqa sözlə, məna kəsb etməsi onu leksika ilə, müəyyən qrammatik formada olması onu qrammatika ilə əlaqələndirir” (Kərimov, 2015).

Aparılan müşahidələr göstərir ki, oxu materialının xarakterindən, kontekst daxilində qazandığı məna və funksiyadan asılı olaraq, sözlərin mənasının izahı üzrə işləri dərsin üç mərhələsində aparmaq olar: mətn oxunuşdan əvvəl, oxu prosesində və oxudan sonra. Ona görə də çətin sözləri müəyyənləşdirmək, onları dərsin hansı mərhələsində və necə izah etmək əvvəlcədən dəqiqləşdirilməlidir. Buradan belə bir sual meydana çıxır: çətin sözlər dərsin hansı mərhələsində və necə izah olunmalıdır? Tədqiqatlar göstərir ki, həm bədii, həm də elmi-kütləvi mətnlərdə şagirdlərə tanış olmayan əşya və hadisə adları, kontekst xaricində izahı mümkün olan sözlər dərsin birinci mərhələsində izah olunmalıdır.

Məlumdur ki, oxu texnikasının dörd komponenti (düzgünlük, sürət, ifadəlilik və şüurluluq) mövcuddur. Bu komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və dialektik vəhdət təşkil edir. Bunlardan birinin inkişafı digər komponentlərin inkişafına kömək göstərsə də, şüurlu oxu bu sahədə aparılan işlərin son nəticəsidir. Şüurlu oxunmayan mətnin məzmun və ideyasını başa düşmək, öyrəndiklərini təcrübəyə tətbiq etmək, onu müasir həyatla əlaqələndirmək bacarıqlarını formalaşdırmaq mümkün deyildir. Şagird mətndəki sözləri düzgün oxumadıqda onların mənasını anlamır və onda sözlər haqqında yanlış təsəvvürlər yaranır. I–II siniflərdə səs və hecaların artırılması (*maşın, rayon, stansiya* əvəzinə *maşının, irayon, istansiya* və s.), cümlədə sözlərin təkrarı, dialekt və şivə xüsusiyyətlərinə yol verilməsi, ədəbi tələffüz qaydalarının gözlənilməməsi və s. bu kimi müxtəlif xarakterli nöqsanlar şagirdlərin mətnin məzmununu şüurlu şəkildə mənimsəmələrinə, müstəqil və yaradıcı düşünmələrinə mane olur. Ona görə də şagirdlər bu cür səhvlərə yol verdikdə müəllim onları təkrar oxutdurmaldır. Əgər sözün mənası şagirdlərə aydın deyilsə və ya onun hərflər tərkibini ilk dəfə görürlərsə, yaxşı olar ki, müəllim sözləri oxu prosesindən əvvəl yazı taxtasına yazsın, onların mənasını izah etsin və səs-hərflər tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üzərində iş aparsın. Beləliklə, lazımi oxu sürətinə yiyələnməyən şagird bütün diqqətini ayrı-ayrı sözlərin, cümlələrin düzgün oxunmasına yönəldir, təsvir olunan fakt və hadisələri, obrazları, onların hərəkətlərini yadda saxlaya bilmir, xarakterlərini müəyyənləşdirməyi bacarmır. Bu halda mətnin məzmunu gizli qalır və açıqlanmır. Əks təqdirdə, şüurlu oxunan mətndə oxu sürəti dəyişir. Şagirdlərin diqqəti çox vaxt ayrı-ayrı bölmələrdə, tapşırıqlarda olan çətin sözlərə yönəldilmir. Müəllimlər tapşırığın şərtində irəli sürülən tələbi yerinə yetirməklə öz işlərini tamamlanmış hesab edirlər. Lakin müəllim dərslərdə verilmiş müxtəlif

janrlardan olan bədii əsərləri şagirdlərə oxutdurmaqla yanaşı, onun ideyası ilə bağlı sual-cavab aparmalı, dərslikdə verilmiş “söz boğçası”na da toxunmalıdır. Müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaq məqsədilə onlara Azərbaycan dilinin lüğət zənginliyi haqqında biliklər verməyə çalışmalıdır. Bu zaman şagirdlər Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi lüğətinə əməli surətdə yiyələnmiş olarlar.

Müzakirə

Dildə mövcud olan hər bir sözün mənası müəyyən tarixi inkişaf prosesində yaradıcı təfəkkürlə əlaqədar meydana çıxmışdır. Hər bir məna üçün forma, hər bir forma üçün isə məna lazımdır. Buna görə də dildə işlənən səsləri təsadüfi olaraq yan-yanı düzməklə söz əmələ gətirmək olmaz (Qurbanov, 2019). Əlbəttə ki, şagirdin sözün mahiyyətini dərk etməsi vacibdir.

Aşağıda verilmiş testlərə nəzər yetirək.

1. Verilmiş atalar sözünə yaxınmənalı atalar sözünü seçin: *Ehtiyat igidin yaraşığıdır.*

- a) Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar.
- b) Qurdun qonaqlığına get, köpəyi də dalınca apar.
- c) Pisi istəmir, yaxşıya da əli çatmır.

2. Hansı bənddə söz birləşmələrində *üz* sözü çoxmənalı söz kimi işlənib?

- a) uşağın üzü; göyün üzü,
- b) çimərlikdə üzmək; dənizin üzü,
- c) fikirdən üzülmək; üzüb məkana çatmaq.

Belə bir sual meydana çıxır: ibtidai sinif şagirdləri mətnlə müstəqil işləyə bilirlərmi?

Təcrübələr göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin çox az hissəsi mətnlə işi sistemli şəkildə həyata keçirə bilər. Bu, görəsən, təsadüfi haldır? Məktəbdə çox vaxt kompüterlərin olduğu bir şəraitdə şagirdlərə kitab (dərslik) üzərində iş üsullarının öyrədilməsi heç də məqsədəuyğun deyil. İbtidai sinif müəllimləri bəzən dərslik materiallarında müəyyən olunmuş iş üsullarının təhlilində əhəmiyyət vermirlər. Halbuki bu üsulların təhlili şagird intellektinin, ilk növbədə, təfəkkürünün formalaşmasında xüsusi rol oynaya bilər. Şagird təfəkkürünün inkişafı müəllim fəaliyyətinin və dərslik texnologiyasının ana xəttini təşkil etməlidir.

Əvvəlki metodika ilə bağlı dərsliklərə nəzər saldıqda görürük ki, ibtidai təlim didaktikasında tarixən başlıca olaraq iki növ təlim metodu fərqləndirilmişdir: *doqmatik metod* və *inkişafetdirici metod*. Doqmatik metodu tədris prosesində müəllim izah edir. İnkişafetdirici metodda sual-cavab və diskussiyalardan istifadə olunur. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru Nəbat Cəfərovanın müəllifi olduğu dərslikdə dörd metodun adı çəkilir.

- 1. İdarəetmə metodu.
- 2. Doqmatik metod.
- 3. İnkişafetdirici metod.

4. İntensivləşdirmə metodu.

Onun fikrincə, intensivləşdirmə metodu zamanı şagird əsərdəki hadisə və faktları dərk edir, eləcə də diqqətini mövzudakı müsbət və mənfi cəhətləri müəyyənləşdirməyə yönəldir (Cəfərova, 2023, s. 205).

Deməli, I sinifdən başlayaraq, müəllim oxu vərdişlərinə verilən tələbləri düzgün qurmalıdır. Əlbəttə, ibtidai sinif müəlliminin nitqinin ifadəli olmasının zəruriliyi buradan qaynaqlanır. Sözsüz ki, müəllimin nitqinə verilən tələblərin çoxluğu və mürəkkəbliyi nəzərə alınmalıdır. Nitqin məzmunlu olması, seçilən sözlərin tutumu, nitqin quruluşu da bu qəbildəndir. Oxu prosesində kifayət qədər sürət, rəvanlıq, səlislik, düzgünlük olmasa, ayrı-ayrı sözlərin mənası başa düşülsə də, hisslər, fikirlər arasında əlaqə dərk olunmaz, rəbətli mətnin məzmunu qaranlıq qalar (Nəbiyeva, Abdullayeva, Kərimova, 2015, s. 225).

Lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin digər bir istiqaməti də onun fəallaşdırılmasıdır. Bu zaman bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan biri də sözləri müxtəlif mənalarda işlətməkdir. Bu tapşırıqlar üzərində işləməklə şagirdlərin lüğəti fəallaşır. Daha sonra onlarla bir və ya bir neçə sözü cümlədə işlətmək, frazeoloji vahidləri nitqdə olduğu kimi istifadə etmək məqsədəuyğundur. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən vasitələrdən biri də şagirdlərə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan atalar sözlərindən, zərb məsəllərdən danışqda istifadə etmək, onlardan yerində işlətmək bacarığı aşılamaqdır. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində antonimlər də mühüm rol oynayır.

Şagirdin lüğət ehtiyatını fəallaşdırmaq üçün hər hansı bir şəkil üzərində nağıl qurmaq da faydalı ola bilər. Məsələn, savad təlimi dövründə şagird şəkil əsasında öz fikrini ifadə edir. Bu zaman o, lazımi söz ehtiyatına malik olmalı, eyni zamanda həmin sözləri yerində işlətməyi bacarmalıdır.

Hazırda tədris prosesində ibtidai sinif müəllimləri “Oxuyub anlama və dinləmə” adlı dərslıkdən istifadə edirlər. Dərslıkdə verilən nümunəyə diqqət edək: Şagirddən bayatının məzmununa uyğun atalar sözünü tapmaq tələb olunur:

El batır qəm dəryada,
Kimə gedim mən *dada*?
İgid döyüşdə ölsə,
Adı qalar dünyada.

- a) El bir olsa, dağ oynadar yerindən.
- b) Elə arxalananın kürəyi yerə dəyməz.
- c) İgid ölər, adı qalar.
- d) İgid odur atdan düşüb atlana.

Mövzudan çıxış edərək qeyd edək ki, şagird bayatını oxuduğu zaman, sözsüz ki, *dada* sözünün mənasını anlamaqda çətinlik çəkəcək. Təbii ki, bu zaman müəllim şagirdə sözün mənasını izah etməlidir. İfadəli oxu təliminin əhəmiyyətindən biri, bəlkə də ən vacibi sözə,

söz sənətinə qarşı maraq və həvəsin inkişaf etdirilməsidir. Ədəbiyyatçı Soltan Hüseynoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, “söz şagirdə təsir etmək üçün müəllimin ixtiyarında olan güclü vasitədir. Müəllimin sözdən bacarıqla istifadə etməsi, öz nitqini, səsini ustalıqla idarə etməsi, onu bir pedaqoq kimi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətdir” (Hüseynoğlu, 2019, s. 8).

Tədqiqatlar göstərir ki, oxu texnikası eşitməyə, görməyə, tələffüzə, təhlilə, sözün mənasına əsaslanan mürəkkəb bir prosesdir. Hər hansı bir şəkil əsasında nağıl qurmaq da şagirdin lüğət ehtiyatını artırmağa kömək edə bilər. Uşağın öz fikrini ifadə edərkən istifadə etdiyi sözlər isə onun fəal lüğət ehtiyatının zənginliyindən xəbər verir.

Tədris prosesində müxtəlif məqamlarla qarşılaşırıq. Çox vaxt müəllimlər şagirdlərə tanış olmayan sözləri izah etmədən sadəcə mətnin qısa məzmununu nəql etdirməklə kifayətlənirlər. Bəzən isə müəllimlər “sözü necə deyirsənsə, elə də yaz!” ifadəsindən istifadə edirlər ki, bu da şagirdin yazısı və tələffüzü arasında fərqi yaranmasına səbəb olur. Nitqdə tələffüzün sabitsizliyi və ədəbi dil normalarına riayət olunmaması halları yaranır.

Yazılışı çətin olan sözlərin yazılışının öyrədilməsində görmə imlanın mühüm rolu vardır. Məsələn, III sinif Azərbaycan dili dərslində “Kərpickəsən kişinin hekayətində” verilmiş söz boğçasına nəzər salaq: *minnətsiz, əsirgəmək, alnıaçıq, baş əymək, əl açmaq, üzüağ* (İsmayılova və b., 2022, s. 82). Təbii ki, müəllim təlimin məqsədlərini unutmamalı, bu sözlərin mənasını izah etməli, eyni zamanda şagirdlərə sözlərin cümlədə işlədilməsini tapşırmalıdır.

Müəllif şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və bilik səviyyələrini nəzərə alaraq, əsərin yığcamlığına diqqət etməlidir. Əgər bir əsərdə məzmun, ideya yoxdursa, hətta bir səhifəlik hekayə də yorucu ola bilər. Uşaq hekayələrində sağlam ideya və dolğun məzmunla yanaşı, yüksək sənətkarlıq, forma ilə məzmunun vəhdəti də nəzərə alınmalıdır (Fəridə Akifqızı, 2016, s. 21). Ədəbiyyatşünas Akif Əliyevin ustalıqla bildirdiyi bu fikirlər “Kərpickəsən kişinin hekayəti” ilə sanki səsleşir.

I–IV siniflərdə oxunun müxtəlif növlərindən istifadə şagirdlərdə düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdisləri yaratmaqla yanaşı, onların zehni inkişafına da əsaslı təsir göstərir. Müşahidələr göstərir ki, bəzi müəllimlər mətni təkrar oxutdurmaqla kifayətlənir, mövzuya yaradıcı şəkildə yanaşmır, şagirdləri düşündürməyə səy göstərmirlər. Belə mexaniki oxunun təlim əhəmiyyəti olmur, əksinə, şagirdləri yorur. Qabaqcıl müəllimlər isə təkrar oxu prosesində şagirdlərə düşündürücü suallar verərək, onların diqqətini əsas məsələlərin, bütövlükdə məzmunun açılmasına yönəldirlər.

Bir məqamı unutmaq olmaz ki, ifadəli oxunun həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, şagirdlər belə obrazlı ifadələrin mənasını başa düşmədikdə və işlənmə yerinə görə onların yaratdığı eczaklılığı dərk etmədikdə, mətni ifadəli də oxuya

bilmir, təsvir olunan hissləri, emosiyaları duymurlar. Nəticədə, oxunmuş materialın məzmununu şüurlu şəkildə mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də I–IV siniflərdə şagirdlərə şüurlu oxu vərdisləri aşılamaq üçün müəllimin köməyi ilə obrazlı ifadələrin mənası izah edilməli, intonasiyanın gözlənilməsi üzrə işlər aparılmalıdır. İbtidai sinif dərslərində verilmiş oxu materialları şagirdlərlə intonasiya üzrə işlər aparmağa geniş imkanlar təqdim edir.

Bəs intonasiya nədir? *İntonasiya*, hər şeydən əvvəl, oxunun ifadəliliyini və şüurluluğunu təmin edən, mətnin mahiyyətindən doğan daxili xüsusiyyətdir. Kiçikyaşlı məktəblilərin lüğət ehtiyatı gündən-günə artır. Ətraf aləmlə tanışlıq, məktəbdə və dərslərdə fəaliyyət prosesində yeni mühitə daxil olmaq, ünsiyyət yaratmaq şagirdlərin lüğət fonduna müxtəlif tipli sözlər əlavə edir. Lakin şagirdlər bu ifadələri çox vaxt qavramaqda və mənasını dərk etməkdə çətinlik çəkirlər. Mənasını, yazılışını, eləcə də tələffüzünü bilmədikləri sözlər onlar üçün “çətin sözlər”ə çevrilir.

İbtidai sinif şagirdlərinin çətin sözlər hesab etdiyi qrupa aşağıdakıları daxil etmək olar: *terminlər, neologizmlər, dialektizmlər (şivə sözlər), alınma sözlər (ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli), işlək olmayan sözlər, yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər, frazeoloji birləşmələr, arxaizmlər, omonimlər (yazılışı və deyilişi eyni, leksik mənalarına görə fərqlənən sözlər), paronimlər (tərkibindəki bir hərflə görə fərqlənən sözlər), onomastik vahidlər* və s. Bu cür sözlər şagirdlər tərəfindən tam başa düşülmədikcə, onlar yaddaşda “çətin söz” kimi qalır və nitq mədəniyyətinin formalaşmasına maneə yaradır. Kiçikyaşlı uşaqlarda nitq vərdislərinin formalaşdırılması ədəbi dilin qaydalarına əsaslanır. Buna görə də arxaizm, dialektizm və digər bu cür sözlərin sistemə şəkildə tədris edilməsi yolverilməzdir.

Müəllim dərslər zamanı həmin məzmunlu ifadələrin mənasını izah etməli, yazılışı, deyilişi və ona yaxınmənalı sözləri nümunə gətirərək şagirdlərə məlumat verməlidir. Bununla yanaşı, müəllim bir məqama da diqqət yetirməlidir ki, şagirdlər həddindən artıq yüklənməsinlər. Buna görə də I sinifdən başlayaraq hər bir sözün, hətta şagirdlərə tanış sözlərin mənası üzərində düşünmək və onları başa düşmək vərdisi üzərində işləmək vacibdir. Bu məqsədlə aşağıdakı iş növlərindən istifadə etmək əhəmiyyətlidir:

- tanış sözlərin mənalarını izah etmək;
- sözün məcaziliyi və çoxmənalılığı üzrə iş aparmaq;
- nitqdə leksik və frazeoloji vahidlərdən istifadə etmək;
- sinonimika, sözün üslubi çalarları üzrə iş qurmaq.

Professor Adil Bəliyev qeyd edir ki, “müəllim lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən mənbələri dəqiq müəyyənləşdirməli, həmin mənbələr üzrə işləri düzgün şəkildə qurmağa çalışmalıdır” (Bəliyev, H., Bəliyev, 2014, s. 268).

Nəticə

Şagirdlərin oxu bacarıqlarının inkişafına necə nail olmaq olar? Bunun üçün əsas yol onları digər fəaliyyətlərdən təcrid etmədən ardıcıl şəkildə oxuya cəlb etməkdir. Hər bir fənn müəllimi şagirdləri oxuya, daha doğrusu, strategiyalı oxuya yönləndirməli, oxunun, mütaliənin onlara təkcə dərs prosesində deyil, müstəqil həyatda da uğur qazandıracağına inandırmalıdır. Məktəbdə ana dili üzrə təşkil olunan məşğələlər şagirdlərin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev, H., Bəliyev, A. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*.
2. Cəfərova, N. (2023). *Oxu təliminin metodikası*.
3. Cəfərova, N., Qasımova, M. (2023). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*.
4. Fəridə Akif qızı. (2016). *Ədəbiyyatşünas Akif Əliyev*.
5. Hüseynoğlu, S. (2019). *İfadəli oxunun əsasları*.
6. İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanəliyeva, A., Cəlilova, K. (2022). *Azərbaycan dili. III sinif (I–II hissə)*.
7. Kərimov, Y. (2015). *Ana dilinin tədrisi metodikası*.
8. Qurbanov, A. (2019). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. I cild (İki cildə).
9. Nəbiyeva, Ş., Abdullayeva, G., Kərimova, A. (2015). *İbtidai siniflərdə Ana dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr*.
10. Səfəraliyeva, F. (2015). *Uşaq folkloru və şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi*.